প্ৰশ্ন– জৈনদৰ্শনৰ 'অনেকান্তবাদ' নামৰ মতবাদটো আলোচনা কৰা।

উত্তৰ– 'অনেকান্তবাদ' জৈনদৰ্শনৰ অধিবিদ্যা সম্পৰ্কীয় মতবাদ। জৈন অধিবিদ্যাত সত্তা সম্পৰ্কে যি বাস্তৱবাদী আৰু আপেক্ষিক বহুত্ববাদী দৃষ্টিভংগী আগবঢ়াইছে তাকেই 'অনেকান্তবাদ' বোলে।

জৈনদৰ্শনমতে বস্তু অনন্ত ধৰ্মবিশিষ্ট। প্ৰতি বস্তুৰ অনন্ত ধৰ্ম বা গুণ আছে। গতিকে বিষয়বস্তুক ধৰ্ম বা তাৰ বৈশিষ্ট্যৰ মাজেৰে জানিব পাৰি। জৈনসকলে কয় যে, জগতত অসংখ্য বস্তু আছে আৰু আৰু এই বস্তুবোৰৰ অসংখ্য গুণ বা ধৰ্ম আছে। বস্তুৰ ধৰ্মক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। সেইয়া হ'ল – ভাবাত্মক বা সদৰ্থক (Positive) আৰু অভাবাত্মক বা নঞৰ্থক (Negative)। যিবোৰ ধৰ্ম বস্তুত উপস্থিত থাকে সেইবোৰক সদৰ্থক বা ভাবাত্মক ধৰ্ম বোলে। যেনে: এটা ঘটৰ ভাবাত্মক ধৰ্ম হ'ল ঘটটোৰ আকাৰ, বৰ্ণ আদি। আনহাতে বিষয়বস্তুৰ মাজত যিবোৰ গুণ বা ধৰ্ম অনুপস্থিত থাকে সেইবোৰক অভাবাত্মক বা নঞৰ্থক ধৰ্ম বোলে। যেনে– ঘটটো বস্ত্ৰ নহয়, ভাণ্ডৰ নহয় আদি। ভাবাত্মক ধৰ্মক জনাৰ অৰ্থ হ'ল বস্তুৰ স্বৰূপ জনা আৰু অভাবাত্মক ধৰ্মক জনাৰ অৰ্থ হ'ল বস্তুটোৰ পৰৰূপ জনা বা বস্তুটো কি নহয় তাক জনা। আন এক দিশৰ পৰা বস্তুৰ ধৰ্মক জৈনসকলে নিত্য আৰু অনিত্য ধৰ্ম বুলি বিভাজন কৰিছে। নিত্য ধৰ্ম স্থায়ী ধৰ্ম যিয়ে বস্তুৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰে। আনহাতে অনিত্য ধৰ্ম হৈছে আগন্তুক, অস্থায়ী যি নিয়ত পৰিৱৰ্তন হয়। জৈনদৰ্শনে নিত্য ধৰ্মক গুণ আৰু অনিত্য ধৰ্মক পৰ্য্যায় বুলি কৈছে। জৈনসকলৰ মতে, যত গুণ আৰু পৰ্য্যায় থাকে তাকে দ্ৰব্য বোলে। পৰম সত্‌বস্তু নিত্য আৰু অনিত্য; সৎ আৰু অসৎ, এক আৰু বহু, জাতি আৰু বিশেষ উভয়ৰ সংমিশ্ৰণ। উভয় প্ৰকাৰৰ বিৰোধী গুণেই একেলগে অৱস্থান কৰে; ইয়াত কোনো বিৰোধ নাথাকে। দ্ৰব্যৰ দৃষ্টিত যি এক, স্থায়ী, জাতি আৰু নিত্য বুলি প্ৰতীয়মান হয়, পৰ্য্যায়ৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা সিয়ে বহু, বিশেষ, অস্থায়ী আৰু অনিত্য বুলি প্ৰতীয়মান হয়। স্বৰূপত যি সৎ; পৰৰূপত সিয়ে অসৎ।

প্ৰশ্ন:- জৈন দৰ্শনৰ 'স্যাদবাদ' মতবাদটো আলোচনা কৰা।

উত্তৰ:- জৈনদৰ্শনৰ জ্ঞানতত্ত্বৰ মৌলিক মতবাদটো 'স্যাদবাদ' নামে জনাজাত। জৈনসকলৰ অধিবিদ্যা সম্পৰ্কীয় মতবাদক 'অনেকান্তবাদ' বোলে। এই মতবাদ অনুসৰি "বস্তু অনন্ত গুণসম্পন্ন" অৰ্থাৎ বিষয়বস্তুৰ অসংখ্য গুণ থাকে। কিন্তু বস্তুৰ অনন্ত গুণ থাকিলেও আমি বিষয়বস্তু এটাৰ এটা বিশেষ দিশহে পাব মাত্ৰ এটা বিশেষ দিশহে জ্ঞান পাব পাৰো। সেইবাবে বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে আমি দিয়া বৰ্ণনাবোৰ আপেক্ষিকভাৱেহে সত্য। চৰম সত্য নহয়। এক বিশেষ দৃষ্টিভংগীৰ পৰাহে বৰ্ণনাবোৰ সত্য। অৰ্থাৎ আমাৰ সমস্ত জ্ঞানেই আপেক্ষিক। জৈনসকলৰ জ্ঞান সম্পৰ্কীয় এই মতবাদেই 'স্যাদবাদ' নামে জনা যায়।

জৈনসকলৰ মতে সাধাৰণ মানুহৰ জ্ঞান যিহেতু আংশিকভাৱে সত্য বা আপেক্ষিকভাৱে সত্য, সেয়েহে জ্ঞানৰ বৰ্ণনা প্ৰকাশ কৰোঁতে সদায় 'স্যাৎ' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা উচিত। 'স্যাৎ' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'হয়তো' বা 'সম্ভৱত'। 'স্যাৎ' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে বৰ্ণনাটোৰে এইটো বুজাব যে বৰ্ণনাটো আপেক্ষিকভাৱেহে সত্য বা সম্ভৱত বৰ্ণনাটো সত্য। সেইবাবে এই বৰ্ণনাটোৰ উপৰিও আন সত্য বৰ্ণনা থাকিব পাৰে। সেয়ে 'স্যাৎ' যুক্ত বৰ্ণনা সাত প্ৰকাৰৰ বুলি জৈনসকলে কৈছে। ইয়াক 'সপ্তভংগী নয়' বুলি কোৱা যায়। সেইবোৰ হ'ল—

1. স্যাৎ অস্তি
2. স্যাৎ নাস্তি
3. স্যাৎ অস্তি চ নাস্তি চ
4. স্যাৎ অবক্তব্যম্
5. স্যাৎ অস্তি চ, অবক্তব্যম্ চ
6. স্যাৎ নাস্তি চ, অবক্তব্যম্ চ
7. স্যাৎ অস্তি চ, নাস্তি চ, অবক্তব্যম্ চ।

জৈনদৰ্শনৰ স্যাদ্‌বাদৰ বীজ লক্ষ্য কৰা যায় তৎকালীন হিন্দুসকলৰ দাৰ্শনিক সিদ্ধান্ত আৰু উপনিষদীয় সিদ্ধান্তৰ মাজত। উপনিষদীয় সিদ্ধান্ত

জৈনসকলৰ মতে, কোনো দাৰ্শনিক তত্বই নিৰপেক্ষ সত্য নহয়, সকলো দাৰ্শনিক তত্বই আংশিক সত্য। কাৰণ প্ৰতিটো দাৰ্শনিক তত্বই ভিন্ন ভিন্ন দৃষ্টিকোণৰপৰা জগত আৰু জীৱনৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰে। প্ৰতিটো দাৰ্শনিক তত্ব একান্তবাদী। বস্তুৰ এটা অংশক তাৰ স্বৰূপ বুলি ভবাটো একান্তবাদ, যি অসত্য আৰু ভ্ৰান্ত। প্ৰকৃততে পৰমসত্তা বহুমুখী, পৰম সত্তা ঐকান্তিক নহয়। পৰমসত্তা অনৈকান্তিক আৰু নানা দৃষ্টিভংগীৰপৰা ব্যাখ্যা কৰিব পৰা যায়। পৰমসত্তা সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ লোকৰ সকলো জ্ঞানেই আংশিক আৰু আপেক্ষিক। এনে মত পোষণ কৰা বাবে জৈনসকলৰ মতবাদ অনেকান্তবাদ নামে জনাজাত। একান্ত শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'একপক্ষ' আৰু 'অনেকান্ত' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'বহুবিকল্প'। যি একপক্ষীয় নহয়, সিয়েই বহুবিকল্পযুক্ত। অনেক + অন্ত = অনেকান্ত। 'অনেক' মানে 'বহু' আৰু 'অন্ত' মানে বস্তু বা ধৰ্ম বা গুণ। গতিকে অনেকান্ত মানে বস্তুৰ অনেক বা বহুত গুণ আছে। কিন্তু সাধাৰণ লোকে এটা বিশেষ দৃষ্টিভংগীৰপৰা এটা বস্তুৰ এটা বিশেষ গুণহে জানিব পাৰে আৰু এনে ধৰ্ম বা গুণৰ জ্ঞানৰ মাধ্যমেৰে বিশ্ববস্তুৰ সত্তাৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি। সত্তা সম্পৰ্কীয় এই অধিবিদ্যাক বাস্তৱবাদী আৰু সেয়েহে জৈনদৰ্শনৰ অনেকান্তবাদক আপেক্ষিক বহুত্ববাদ বোলা হয়।

<u>সমালোচনা</u>:- অনেকান্তবাদ অনুসৰি আমাৰ সকলো জ্ঞান আপেক্ষিক আৰু আংশিক। যদি এইটো শুদ্ধ হয় তেন্তে জৈনদৰ্শনৰ সকলো মতবাদ আংশিকভাৱে সত্য আৰু আপেক্ষিক, অৰ্থাৎ সম্পূৰ্ণ সত্য নহয়। ইয়াৰ উত্তৰত জৈনসকলে কয় যে এটা বিশেষ দৃষ্টিভংগীৰ পৰা বিশ্ববস্তুৰ এটা বিশেষ ধৰ্মৰ জ্ঞান লাভ কৰাটো সম্ভৱ, ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে মানুহে বিশ্ববস্তুৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰে। সিদ্ধসকল 'কেৱল-জ্ঞানৰ' অধিকাৰী তেওঁলোক বিশ্ববস্তুৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। গতিকে বিভিন্ন সমালোচনা থাকিলেও জৈন অনেকান্তবাদক অজ্ঞেয়বাদী আৰু সংশয়বাদী বুলি কব নোৱাৰি।

Class: 4 th Semester (General)
Paper: Indian Philosophy
Teacher: Sumoni Deka

প্ৰশ্ন — উপনিষদীয় দৰ্শনত বৰ্ণিত জীৱ আৰু আত্মাৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰা।

উত্তৰ — উপনিষদত ব্ৰহ্ম আৰু আত্মাক অভিন্ন বুলি কোৱা হৈছে। অৰ্থাৎ উপনিষদত ব্ৰহ্ম আৰু আত্মা এক আৰু অভিন্ন। যি সত্তাক বস্তুগত দিশৰ পৰা ব্ৰহ্ম বুলি কোৱা হয়, সেই একেই সত্তাক মনোগত দিশৰ পৰা ব্ৰহ্ম বুলি কোৱা হয়। ব্ৰহ্ম আৰু আত্মা সমাৰ্থক। উপনিষদত কোৱা হৈছে 'তত্ত্বমসি' (তুমিয়েই ব্ৰহ্ম), 'অহং ব্ৰহ্মাস্মি' (মইয়েই ব্ৰহ্ম), 'অয়মাত্মা ব্ৰহ্ম' (আত্মাই ব্ৰহ্ম)। সেইবাবে উপনিষদৰ মূল প্ৰতিপাদ্য বিষয় হৈছে আত্মা চৈতন্যস্বৰূপ, আত্মা আৰু ব্ৰহ্ম অভিন্ন।

উপনিষদৰ দৰ্শন অনুসৰি জীৱ আৰু আত্মাৰ ভেদ আছে। জীৱ ব্যক্তিবিশিষ্ট আত্মা আৰু আত্মা হ'ল পৰমাত্মা। জীৱ কৰ্মফলৰ ভোক্তা আৰু সেইবাবে সুখ-দুখৰ অধিকাৰী। আত্মা নিত্য, মুক্ত আৰু জ্ঞানী। জীৱ অজ্ঞানী আৰু অবিদ্যাযুক্ত। সেয়েহে জীৱৰ বন্ধন হয় আৰু দুখভোগ ভোগ কৰে। আত্মজ্ঞান লাভ হ'লে অবিদ্যা দূৰ হয় আৰু জীৱ বন্ধনমুক্ত হয়। ~~বন্ধনমুক্ত~~ জীৱাত্মাৰ পুনৰ্জন্ম হয়। কৰ্মফল ভোগৰ অন্ত হ'লেহে জীৱাত্মাৰ মুক্তি সম্ভৱ হয়।

জীৱাত্মাৰ চাৰিটা অৱস্থাৰ কথা উপনিষদত উল্লেখ আছে। সেইকেইটা হ'ল — জাগ্ৰত অৱস্থা, স্বপ্ন অৱস্থা, সুষুপ্তি অৱস্থা আৰু তুৰীয় অৱস্থা। জাগ্ৰত অৱস্থাত জীৱাত্মাক 'বিশ্ব' বুলি কোৱা হয়। ই বাহ্য ইন্দ্ৰিয়ৰদ্বাৰা সাংসাৰিক বিষয় ভোগ কৰে। স্বপ্ন অৱস্থাৰ জীৱাত্মাক 'তৈজস' বুলি কোৱা হয়। ই আভ্যন্তৰিক সূক্ষ্ম বস্তুক জানে আৰু তাক ভোগ কৰে। সুষুপ্তি অৱস্থাৰ জীৱাত্মাক 'প্ৰাজ্ঞ' বুলি কোৱা হয়, যি শুদ্ধ চিত্ত ৰূপত বিদ্যমান থাকে। এই অৱস্থাত জীৱাত্মাই আন্তৰিক আৰু বাহ্য বিষয়ক নেদেখে। তুৰীয় অৱস্থাৰ জীৱাত্মাক 'আত্মা' বুলি কোৱা হয়। ই শুদ্ধ চৈতন্য। তুৰীয় অৱস্থাৰ আত্মাই ব্ৰহ্ম। মাণ্ডুক্য উপনিষদত আত্মাৰ এই অৱস্থাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

অনুসাৰে ত্ৰিকালিক অবাধিত আৰু নিত্য বস্তুৱেই পাৰমাৰ্থিক সত্য। আকৌ, উপনিষদৰ বিৰুদ্ধ সিদ্ধান্ত হ'ল অদ্বৈতই পাৰমাৰ্থিক সত্য। বৌদ্ধসকলৰ মতে আকৌ পৰিবৰ্তনশীল ক্ষণস্থায়ী বস্তুৱেই পাৰমাৰ্থিক সত্য। আনফালে বেদান্তিক সকলৰ মতে অপৰিৱৰ্তনীয় নিত্য চৈতন্যই পাৰমাৰ্থিক সত্য। উক্ত দাৰ্শনিক সিদ্ধান্তসমূহৰ পাৰস্পৰিক বিৰোধিতাৰ অৱসান ঘটাবলৈ জৈন দৰ্শনৰ তাত্ত্বিক আৰু যৌক্তিক ভিত্তি স্বৰূপ স্যাদ্বাদৰ উদ্ভৱ হয়। জৈনসকলৰ মতানুসাৰে উপনিষদীয় আৰু উপনিষদ-বিৰোধী, বৌদ্ধ-বেদান্ত আদি সকলো সিদ্ধান্তই আংশিক আৰু আপেক্ষিক সত্য। এইদৰে জৈনসকলে সকলো দাৰ্শনিক মতবাদৰ আংশিক সত্যতা স্বীকাৰ কৰিছে।

জৈনসকলৰ স্যাদবাদৰ লগত পাশ্চাত্য সত্য সম্পৰ্কীয় সম্ভাৱিতাবাদৰ সাদৃশ্য আছে। সম্ভাৱিতাবাদে সত্যতাৰ মাত্ৰাভেদ স্বীকাৰ কৰে। সেইদৰে জৈনসকলেও কয় যে কোনো বচন সম্পূৰ্ণভাৱে সত্যও নহয় আৰু সম্পূৰ্ণ মিথ্যাও নহয়। সত্য আৰু মিথ্যাৰ পাৰ্থক্য কেৱল মাত্ৰাগত (degrees of truth). মানুহৰ জ্ঞানৰ পৰিধি বৃদ্ধি হ'লে সত্যৰ পৰিধিও বৃদ্ধি হয়।

<u>সমালোচনা</u>:- স্যাদবাদৰ এটা ডাঙৰ দোষ হ'ল যে, এই মতবাদে সত্যৰ মাত্ৰা স্বীকাৰ কৰে। এই মতবাদ অনুসৰি কোনো অৱধাৰণ বা বচনেই চৰম সত্য নহয়। সকলো বচনেই আংশিকভাৱে সত্য। কিন্তু দৰ্শনে সম্পূৰ্ণ সত্যৰ সন্ধান কৰে, আংশিক সত্যৰ নহয়। গতিকে দৰ্শনৰ মৌলিক উদ্দেশ্যৰ প্ৰতি বিৰোধী মত জৈনসকলে প্ৰৱৰ্তন কৰিছে।

বেদান্তিকসকলে আকৌ কয় যে যদি জৈনসকলে কোৱাৰ দৰে সকলো দাৰ্শনিক মতবাদেই আপেক্ষিক আৰু আংশিকভাৱে সত্য তেন্তে তেওঁলোকৰ নিজৰ মতবাদো আপেক্ষিকভাৱে সত্য। চৰম সত্য নহয়। ইয়াৰ উত্তৰত জৈনসকলে কয় যে স্যাদ্বাদ সম্ভাব্যতা সম্পৰ্কীয় মতবাদ নহয়, ভাষাৰ সত্যতা সম্পৰ্কীয় আপেক্ষিকতাবাদ। সম্ভাব্যতাৰ পৰিণতি সংশয়ত। কিন্তু জৈনসকল সংশয়বাদী নহয় — তেওঁলোক অনেকান্তবাদী।

তৈত্তিরীয় উপনিষদে জীবের পাঁচটি আবরণ কোষের কথা বলা হয়েছে। অন্নময় কোষ — স্থূল শরীরকে অন্নময় কোষ বলা হয়। অন্নরসের দ্বারা জীবন ধারণ করে বলে অন্নময় কোষ। প্রাণময় কোষ অন্নময় কোষের মধ্যে থাকে। প্রাণের দ্বারা জীব বর্তিত হয়। জীবকে প্রাণের সাথে অভিন্ন মনে করা হয়। মনোময় কোষ — প্রাণময় কোষের ভিতরে মনোময় কোষ থাকে। এই মনের উপরে নির্ভরশীল। ইন্দ্রিয় প্রার্থনার ইচ্ছা থাকে। বিজ্ঞানময় কোষ — মনোময় কোষের ভিতরে থাকে। বুদ্ধি আর তার ক্রিয়ার উপরে বিজ্ঞানময় কোষ নির্ভর করে। ইহাতে জ্ঞাতা আর জ্ঞেয়ের ভেদ কথিত পরা জ্ঞান নিহিত থাকে। আনন্দময় কোষ — বিজ্ঞানময় কোষের ভিতরে আনন্দময় কোষ নিহিত থাকে। এই জ্ঞাতা আর জ্ঞেয়ের ভেদের পরা শূন্য চৈতন্য। ইহাতে আনন্দ নিহিত থাকে। এই পারমার্থিক আর পূর্ণ। এই আত্মার নাশ, কোন নহে। ইহাই ব্রহ্ম। এই আত্মার জ্ঞানের দ্বারা জীবাত্মা মুক্তি পাব পারে। সেই জ্ঞানের অধিকার অপরোক্ষ অনুভূতি অর্থাৎ স্বজ্ঞানভূতি।

পরিশেষে দেখা যায়, আত্মার প্রকৃত স্বরূপ আনন্দময়। যিহেতু আত্মার বাস্তবিক স্বরূপ আনন্দময়, সেই কারণে উপনিষদে আত্মাকে 'সচ্চিদানন্দ' বুলি অভিহিত করা হৈছে। আত্মা শুদ্ধ, সৎ, চিৎ আর আনন্দর সংমিশ্রণ। আত্মার বিভিন্ন অবস্থার বিশ্লেষণে এইটো প্রমাণ করে যে আত্মা সৎ, চিৎ আর আনন্দ।